

Modernizing the space and changing the lifestyle of working class women:

A case study of the houses of Oil industry in Abadan in the First Pahlavi era

Somayeh Sadat Shafiei*

Elnaz Amirzadeh Dana**

Abstract

Colonial urbanism, based on the idea of social engineering of space with oil exploration and exploitation, was implemented by Britain in the oil-rich areas of the south and with the arrival of internal and foreign immigrants; it created a type of urbanization with a distinctive culture and spatial structure. The separation of the residential space and the architecture of the organizational houses of Abadan, which was in accordance with the structure of the administrative hierarchy of the employees, has had an effect on the social life of women and families. However, there is little information about the effect of these developments on the daily life of women who experienced tremendous social changes during the change of settlement. The question is, what consequences did the transformation of physical space have for working class, who were more numerous than other middle and highlevel employees? The aim is to study the social changes experienced by women in the central roles of mothers and wives in accordance with the new spatial arrangement -as an indicator of regional development. The research is based on qualitative method and in terms of methodology it is based on document analysis.

* Associate Professor, Institute of Social Sciences, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran
(Corresponding Author), ss.shafiei@ihcs.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Architecture, Department of Architecture, Islamic Azad University of Qazvin, Qazvin, Iran.
Elnaz.amirzadeh@iau.ac.ir

Date received: 14/12/2024, Date of acceptance: 14/05/2025

The findings show that the new urban development based on the desirable colonial order by ignoring the indigenous values and inducing the corresponding lifestyle, challenged the culture and common gender relations. The new settlement as a whole did not recognize the values with which women were socialized in the field of maintaining privacy and also the main role of women in the gathering of family members, and with the lack of spatial flexibility, the reduced scale of the building, eliminating the intermediate space, challenges of the social position of these women, who were now confined to the house.

Keywords: Women, family, architecture, Pahlavi, oil Industry.

Introduction

The evolution of women's status during Iran's modernization is often assessed using human development indicators like education and employment. However, the early phases of modernization, especially during the oil boom (1908–1951), have rarely been analyzed as complex social phenomena, particularly concerning women's lives. Although Iran was never formally colonized, areas such as the oil cities were under de facto British control and served as early examples of Western-style modernization. Most studies on the oil industry in southern Iran during the Pahlavi era have focused on political, economic, and organizational aspects, with limited attention to the social and gendered impacts, especially on women in those regions.

Materials and Methods

Methodologically, the present study is an interdisciplinary study with a qualitative approach and based on the documentary study of a collection of related articles and books. Qualitative document analysis is a type of theoretical analysis of findings that is made possible here with the help of the specialized theoretical apparatus of social sciences. Ritchie and Lewis write in explaining document analysis: "Document analysis involves the study of existing documents, both with the aim of actually understanding the content and of elucidating deeper meanings that may be revealed by their style or appearance." Here, accessible plans of residential structures were analyzed, along with published reports of regional settlements in southern Iran. An attempt was made to examine all relevant and accessible virtual and specialized library resources.

Discussion & Results

This study examines the effects of oil-driven modernization in Iran, especially in Abadan during the early Pahlavi era, with a unique focus on working-class women. While prior studies emphasized institutional and urban development, this research highlights how modernization disrupted women's traditional roles, family structures, and gender dynamics. Women from lower classes, originally squatters, gained security in company-provided housing but lost autonomy and social standing due to reduced living space, disconnection from extended kin, and diminished opportunities for family gatherings. The physical design of company housing — small, rigidly structured, and based on Western models — clashed with the traditional Iranian emphasis on privacy, flexibility, and family cohesion. These structural changes weakened women's central role in household management and social networking.

Additionally, the loss of traditional architectural elements (like courtyards, shared rooms, and storage spaces) symbolized a broader shift toward Western consumer culture and individualism. While the proximity of identical houses created solidarity among working-class women, it also introduced social tensions, gossip, and potential conflicts. Ultimately, the study shows how modernization reshaped women's identities, linking their social status more to their husband's job than their own familial roles, and illustrates the significant gendered impact of spatial and societal change in modernizing Iran.

Conclusion

While the oil company promoted literacy and education among younger women and facilitated upward mobility for the next generation—many of whom later joined the company workforce—a generation of older, subordinate women experienced cultural and social stagnation. Displaced from their original environments and relocated into rigid, job-based housing units, these women faced marginalization within a patriarchal system that ignored their values and roles. Despite being placed in modern settlements, these spaces lacked privacy, spatial hierarchy, and recognition of indigenous cultural norms, especially concerning gender roles and family dignity. The design and organization of these living environments mirrored colonial urban planning, aiming to reshape society through spatial social engineering while neglecting the lived experiences and needs of the resident women.

Bibliography

- Alam, Mohammad Reza and Babadi, Esmat (2015), The Impact of the Actions of the Iranian and British Oil Company on the Economic, Civil and Cultural Structure of Ahvaz", Quarterly Journal of the National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran (28-51), No. 97. [In Persian]
- Amirzadeh, Elnaz, and Armaghan, Maryam (1400), "Representation of Urban Space and Architecture in the Memories of Qajar Women", Women's Journal, Vol. 14, No. 3, pp. 3-27. [In Persian]
- Architect Magazine (1947), Abadan in terms of construction and urban planning", No. 4, 141-145. [In Persian]
- Architect Magazine. (1947), Construction works of the oil company, No. 5, 187-188. [In Persian]
- Atabaki, Touraj (2013): Government and the Subordinates, translated by Arash Azizi, Tehran, Qoghnoos Publishing. [In Persian]
- Atabaki, Touraj. Bini, Elisabetta. & Ehsani, Kaveh. (2018) Working for Oil: Comparative Social Histories of Labor in the Global Oil Industry, Springer International Publishing AG; Softcover reprint of the original 1st ed. 2018 edition (4 June 2019).
- Barzegar, Maryam (2019), "The Flexibility of Nomadic Housing as a Factor in the Sustainability of Nomadic Architecture", Islamic Art Studies, Vol. 40, pp. 90-72. [In Persian]
- Bavar, Sirus (2019), Oil, Industrial Civilization and Architecture, First Edition, Tehran, Art of Architecture of the Century. [In Persian]
- Bermanian, Mohammad Reza and Masoumeh Amini (2017), Social Architecture of the Iranian House, Tehran, First and Last Edition. [In Persian]
- Besharti-far, Sadegh; Ghaderi, Esmail, and Pishgahi-fard, Zahra (2017), "Explanation of the Effects of the Oil Industry on the Spatial Structure of the City (Case Study: Shahrabadan)", Volume 49, Vol. 3, pp. 657-673. [In Persian]
- Crinson, Mark (2006), "Abadan: Urban Planning and Architecture under the Management of the Iranian and British Oil Company", translated by Farzin Ferdanesh, Golestan Honar, Vol. 6, pp. 95-107. [In Persian]
- Cronin, Stephanie (Beta), The 1929 Abadan Refinery Strike, translated by Erfan Aghaei, Critique of Political Economy, <https://pecritique.com/> [In Persian]
- Danaeinia, Ahmad, and Ilbegipour, Frank (2017), "Characteristics of the Cultural Landscape of Bakhtiari Nomads and Its Impact on the Structure of Nomadic Architecture", Bagh-Nazar, Vol. 14(57), pp. 63-74. [In Persian]
- Daryabandari, Najaf (2015), "Youth and Politics, in an Interview with Hossein Mirzaei", Abadan Nameh Magazine. [In Persian]
- Durting, Pauline Lavine and Bashir Yaqmorli (2003), "The Settlements of the Iranian and British Oil Companies in Khuzestan (A Study on the History of Settlement), Quarterly Journal of the History of Foreign Relations 2003, No. 15, pp. 199-206. [In Persian]

163 Abstract

- Ehsani, Kaveh (1999): Modernization and Social Engineering in the Cooperative of Khuzestan Cities: A Look at the Experience of Abadan and Masjed-e-Suleiman", *Guftgou Quarterly*, No. 25, pp. 45-9. [In Persian]
- Ehsani, Kaveh (2019), *Social History of Labor in the Iranian Oil Industry, The Built Environment and the Formation of the Industrial Working Class*, Tehran, Shirazeh Publishing. [In Persian]
- Farid, Yadollah (1391), *Geography and Urbanization*, 9th edition, Tehran: Tabriz University Press. [In Persian]
- Habibi Nejad, Reza (2010), "The Process of Forming the Structure of Iranian and Transnational Forces Working in the Anglo-Iranian Oil Company in the Oil-rich Areas of Khuzestan (From the Emergence of Oil to the Nationalization of the Oil Industry Movement) 1330-1287 AH/1908-1951 AD", *Historical Studies of the Islamic World*, Vol. 15, pp. 265-288. [In Persian]
- Habibi Nejad, Reza; Bahrani-pour, Ali, and Khamseh, Hayedeh (1401), "The Role of the Anglo-Iranian Oil Company in the Formation of the Urban Space Structure of the City of Abadan", *Historical Studies of the Islamic World*, Vol. 22, pp. 220-243. [In Persian]
- Haeri Mazandarani, Mohammad Reza (2008), *House, Culture, Nature: A Study of the Architecture of Historical and Contemporary Houses*, Tehran, Markaz Publications. [In Persian]
- Hasas, Najmeh (2016), "From House to Black House: The Place of Architecture in the Black Tent of Nomads", *Shabak*, Vol. 2(4 and 5 (consecutive 11 and 12)), pp. 101-110. [In Persian]
- Hein, Carola & Sedighi, Mohamad (2017). Iran's Global Petroleumscape: The Role of Oil in Shaping Khuzestan and Tehran n, *Architectural Theory Review*, 21:3, 349-374, DOI: 10.1080/13264826.2018.1379110
- Kargarkotiai, Reza, Abtahi, Alireza and Boushasb Goshte, Feyza Allah (2017), Investigating the Role of the Oil Industry on Social Structure (Case Study: Abadan 1312-1289 AH)", *Social Sciences, Islamic Azad University, Shushtar Branch, Second Consecutive Issue (37)*, 312-283. [In Persian]
- Karimi, Parham & Afshar, Hamid (2017), *Abadan: A Case Study in Pseudo Colonial Architecture* Iranology Foundation, Research Department of Art and Architecture
- Kesaei, Ahmad (2007), *A Review of the History of Architecture and Construction Operations in the Southern Oil-Prone Areas*, Bija: Public Relations of the National Southern Oil-Prone Areas Company. [In Persian]
- Lahsaei Zadeh, Abdolali (2006), *The Sociology of Abadan*, 2nd Edition, Tehran: Kian Mehr. [In Persian]
- Masaeli, Sedighe (2011), "Khorramshahr Housing from Native Pattern to Design Criteria", *Fine Arts Magazine*, Vol. 3, Vol. 45, pp. 63-76. [In Persian]
- Masaeli, Sedighe (2018), *Khorramshahr Native Houses*, Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]
- Mombani, Iman; Kalantari, Abdol Hossein, and Tawakol Kowsari, Seyyed Mohammad Ali (2019), *Oil Cities Corporation and the Narrative of Development and Conflict (Study of the Abadan Experience)*, *Social Development*, No. 15(57), 1-40. [In Persian]

- Motaghedi Fatemeh.; Taghvaei, Vida, and Mazhari, Mohammad Ebrahim (2013), "The Impact of Physical Differences between Traditional and Corporate Houses in Abadan on the Lifestyle of Residents (Case Study: Traditional and Corporate Houses in Abadan from 1290 to 1357 AH)", *City Identity*, No. 15(48), 79-92. [In Persian]
- Motaghedi, Robabeh (2017), *The impact of the oil industry on social developments in the oil-rich regions of the south*, Tehran: Ministry of Oil Publications. [In Persian]
- Motaghedi, Robabeh; Sheikhnouri, Mohammad Amir, and Atabaki, Touraj (2013), "The Oil Industry and Demographic and Occupational Development in the Oil-Proof Areas of Southern Iran", *Social History Research*, Vol. 3, No. 2, 121-137. [In Persian]
- Moyed Hekmat, Nahid (2016), *Cultural Capital, an Introduction to Bourdieu's Theoretical Approach and Methodology*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Pakzad, Jahanshah (2007), *Articles on the Concepts of Architecture and Urban Design, Book Two*, Tehran, Shahidi. [In Persian]
- Ranjbar, Naser and Mahmoudi, Mahnoush (2019), *The Morphology of the Black Cloak in Nomads of Southwest Iran (Case Study: Nomads of Southern Ilam Province and Northern Khuzestan Province)*", *Journal of Art and Civilization of the East*, Volume 8, No. 27, pp. 15-26. [In Persian]
- Roohi, Taraneh (2016), "The Black Cloak; Architecture of Nomadic Nomads" *Quarterly Journal of Iranian Culture*, Vol. 45, pp. 33-9. [In Persian]
- Rostempour, Kaveh (2016), "Explanation of the Role of Housing Interaction and Regional Characteristics in the Identity of Residential Architecture, Case Study: Housing in Oil-Prone Areas". PhD Thesis, University of Tehran. [In Persian]
- Turkmani, Saeme, and Lafarchi, Minoo (1400), "Explanation of the Mechanisms of Sustainability Indicators in Nomadic Architecture (Case Study: Bakhtiari Nomads of Iran)," *Raf Magazine*, Year 1, No. 3, pp. 41-62. [In Persian]
- Varmaghani, Hosna (2014), "Investigation of factors affecting the design of housing of the Qashqai tribe, *New Perspectives in Human Geography*, Vol. 25, 217-236. [In Persian]
- Younesi, Golzar; Armaghan, Maryam, and Saghafi, Mohammad Javad (2019), "Analysis of the physical-spatial structure of the houses of the social classes of the Abadan Oil City Company during the boom of the oil industry, using the method of spatial syntax", *Iranian Islamic City Studies*, Vol. 10(39), 69-80. [In Persian]
- Zandieh, Mehdi; Hekmat, Hassan and Maghsoudi, Amin (1400), "The Concept of Colonial Urbanization in Iran: A Case Study: Abadan during the British Oil Colonial Period", *Bagh-e-Nazar Magazine*, Vol. 18, Vol. 98, pp. 5-20. [In Persian]

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک زندگی زنان طبقه کارگر؛ مطالعه موردی خانه‌های شرکت شهری صنعت نفت آبادان در پهلوی اول

سمیه سادات شفیعی*

الناز امیرزاده دانا**

چکیده

شهرسازی استعماری، مبتنی بر ایده مهندسی اجتماعی فضا با اکتشاف و بهره‌برداری نفت، از سوی بریتانیا در نواحی نفت‌خیز جنوب به اجرا درآمد و با ورود مهاجران داخلی و خارجی، نوعی شهرنشینی با فرهنگ و ساختار فضایی متمایز رقم زد. تفکیک فضای سکونتگاهی و معماری خانه‌های سازمانی آبادان که منطبق بر ساختار سلسله مراتب اداری کارکنان بود به فراخور سکونت در این مناطق بر حیات اجتماعی زنان و خانواده، اثرگذار بوده است. بااینهمه این اثر شگرف بر زندگی روزمره زنان همچنان ناشناخته است. پرسش این است که تحول فضای کالبدی چه پیامدهایی برای زنان طبقه کارگر که نسبت به سایر کارکنان رده‌های متوسط و بالا تعداد زیادی بودند، در پی داشته است؟ هدف مطالعه تغییرات اجتماعی تجربه شده زنان در نقش‌های محوری مادری و همسری در تطابق چیدمان فضایی جدید (بعنوان شاخصی از توسعه‌یافتگی منطقه‌ای) است. پژوهش مبتنی بر روش کیفی و به لحاظ روش‌شناسی مبتنی بر تحلیل سند است. یافته‌ها مبین آن است که شهرسازی جدید مبتنی بر نظم مطلوب استعمارگرانه با نادیده گرفتن ارزشهای بومی، و القای سبک زندگی متناظر آن، فرهنگ و مناسبات جنسیتی متداول را به چالش کشید: سکونتگاه جدید در کلیت خود ارزش‌هایی که زنان با آن جامعه‌پذیر شده بودند در زمینه حفظ حریمیت و نیز نقش قانونی زنان در گردهمایی اعضای خانواده را به رسمیت نمی‌شناخت و با فقدان انعطاف‌پذیری فضایی، کوچک شدن مقیاس بنا و نیز از بین

* دانشیار پژوهشکده علوم اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
ss.shafiei@ihcs.ac.ir

** پژوهشگر دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، قزوین، ایران، Elnaz.amirzadeh@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۴

بردن فضای واسط جاییگاه اجتماعی زنان فرودست شهری را که حالا به خانه محدود شده بود با چالش‌هایی در ایفای نقششان روبرو ساخت.

کلیدواژه‌ها: زنان، خانواده، معماری، پهلوی اول، صنعت نفت.

۱. مقدمه

موضوع تحول جاییگاه زنان در جریان مدرن شدن ایران عمدتاً با شاخص‌های توسعه انسانی در حوزه آموزش، اشتغال و مانند آن ارزیابی می‌شود. حال آنکه در ادوار آغازین نوسازی در ایران و توسعه در معنای زیرساختی آن که با کشف و استخراج نفت نضج گرفت، کمتر مطالعه‌ای معطوف به این مهم بعنوان پدیده‌ای اجتماعی چند وجهی تأثیرگذار و از جمله در ارتباط با زندگی زنان انجام شده‌است. در حقیقت با آنکه ایران در تاریخ خود هیچ‌گاه مورد استعمار مستقیم دول خارجی قرار نگرفت ولی گاهی به واسطه حضور بیگانگان، دوره‌ای شبه استعماری را تجربه کرد. از جمله شهرهای نفتی از زمان اکتشاف تا ملی شدن صنعت نفت بین سالهای ۱۹۰۸ تا ۱۹۵۱ تحت سلطه و کنترل استعماری بریتانیا قرار داشتند (احسانی، ۱۳۷۸). در این دوران، در نفت‌شهرها، فعالیت‌های ساختمانی توسط نیروها و مستشاران غربی صورت گرفت که از منظر تکنیک ساخت و اصول طراحی، در حافظه تاریخی این سرزمین، بی‌سابقه است و بعدها به عنوان الگویی از تجدد و نوگرایی، در سایر مناطق شهری ایران مورد بهره برداری قرار گرفت (باور، ۱۳۹۸).

از سوی دیگر موضوع تولد و عملکرد شرکت نفت در خطه نفت‌خیز جنوب، عمدتاً مرتبط با پژوهش‌هایی سیاسی و اقتصادی و تعاملات مربوط به آن را در سطح کلان در دوره پهلوی پی گرفته و یا بر عملکرد سازمانی و فعالیت‌های نهادی رسمی تمرکز داشته و کمتر بر تأثیرات آن بر حیات اجتماعی ساکنان منطقه به ویژه زنان تمرکز داشته و مطالعات جنسیتی پیرامون آن را تعمیق بخشیده است. تحقیق گلزار یونسی (۱۳۹۹ و ۱۴۰۲) حبیبی‌نژاد (۱۴۰۱) از رویکرد مهندسی فضا به خوبی پرداخته و با ذهنیت معماری به تحلیل داده‌ها پرداخته‌اند. در سنت تاریخ اجتماعی در آثار احسانی (۱۳۹۸) و معتقدی (۱۴۰۰) کلیت موضوع و سیر تحول آن مطرح شده که البته بر حسب سوژه می‌توان مطالعه را هرچه بیشتر عمق بخشید چراکه موضوع از جهات تاریخی - جامعه‌شناختی از اهمیت منحصربفردی هم از جنبه علل ایجاد و خاستگاه استعمارگونه و هم از بعد پیامدشناسی و الگودهی به سبک زندگی مدرن در ایران برخوردار است. از جمله زندگی اجتماعی زنان را به نحوی از انحا از این حیث، تحت تأثیر قرار داده؛

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیعی و الناز امیرزاده دانا) ۱۶۷

موضوعی که در مطالعات مذکور از این منظر دیده نشده است. مجموعه فعالیت‌های مرتبط با صنعت نفت چه در دوره آغازین و تاپیش از ملی شدن نفت، حاکی از روندها و رویه‌های استعماری دولت بریتانیا در غارت منابع بومی و استقرار نظم پلکانی آهنینی بوده که بیش از همه، آنان را منتفع ساخته است. طولانی بودن این دوره، بعد جدیدی از نهادینه‌سازی امور و ضوابط را عیان می‌سازد که در تسلسل خود، فرهنگ‌آفرین و انتظام‌بخش بوده است. تضمین منافع اقتصادی مرتبط، چرخه‌ای از ارائه خدمات بر حسب نظم سلسله مراتبی را می‌طلبد که کارکنان به ویژه خارجی‌ان را دور از قلمروی اصلی استعمار و استاندارهای آن، به زندگی و فعالیت در محیط اقلیمی جدید راضی سازد. اینهمه، وضعیت پیچیده‌ای را برای خطه‌ای که تا پیش از آن تنها محل تردد کوچروان بوده رقم زده است. با گذشت یک سده از این تحولات، کمتر مطالعاتی ناظر به تغییرات اجتماعی تجربه شده در زندگی عمومی مردم وجود دارد. تاریخ شفاهی اساساً نسبت به تجربه ایرانیان از حیات در برهه استیلای بریتانیا بر منطقه، چندان توجهی نشان نداده و مورخان با تسلط کمتر به زبان انگلیسی و دسترسی کمتر به آرشیوهای دولتی و خصوصی بریتانیا، از این مرحله گذر و یا در خوشبینانه‌ترین حالت به روایت خارجی‌ها بسنده کرده‌اند. حال آنکه به باور احسانی (۲۰۱۴):

به واسطه وجود منابع طبیعی ارزشمند، ایران به ویژه نواحی نفت خیز جنوب، به واسطه دخالت غربی‌ها در امور سیاسی و اقتصادی، تبدیل به نیمه مستعمره‌ای شد که غربیان، سبک زندگی و آداب خود را به جامعه آن القا کرد. «و آبادان مظهر طرح‌های نیمه استعماری غربی‌ها و تمایل آنها برای تطبیق با بافت‌های محلی بود (کریمی و افشار، ۲۰۱۷: ۸).

داستان توسعه عموماً با برنامه‌های عمرانی که از اواخر دهه بیست شمسی مصوب و اجرا شده گره خورده و با وجود اهمیت صنعت نفت در اقتصاد ایران، پیدایش مناطق نفتی جنوب در شهرسازی و معرفی سبک زندگی مدرن به جامعه ایران تحت اقتدار دولت بریتانیا در طی چند دهه سازوکارهای استخراج و فروش نفت، نمای اندکی از زندگی روزمره ایرانیان، ارزش‌ها و نگرش‌ها، قدرت و مقاومت و پیامدشناسی تغییرات اجتماعی متبادر از آن در دست است. مهم است که بدانیم این تحولات زندگی اجتماعی زنان و خانواده را نیز به فراخور سکونت در این مناطق تحت تاثیر قرار داده است. اما از احوال آنان بعنوان کم‌گویان همیشه تاریخ، کمتر اطلاعی در دست است. هدف این تحقیق آن است که تغییرات اجتماعی را در تطابق چیدمان فضایی جدید و شهرسازی (بعنوان شاخصی از توسعه‌یافتگی) و سبک زندگی زنان در

نقش‌های محوری مادری و همسری پی گیرد و با بازسازی گذشته بر حسب مستندات موجود، نمایی از چالش‌های آنان در وضعیت جدید به دست دهد. پرسش اصلی آن است که تحول فضای کالبدی چه پیامدهایی برای زنان طبقات فرودست که نرخ بالاتری نسبت به زنان سایر رده‌های پرسنلی داشته و به لحاظ جمعیتی در کف هرم قرار گرفته بودند، در پی داشته است؟

۲. چارچوب نظری پژوهش

خانه فراتر از ساختار کالبدی، نهادی است با عملکرد چند بعدی متأثر از اجتماع، فرهنگ، آیین، اقتصاد و شرایط محیطی؛ ساخت خانه امری است فرهنگی و فرم و ساختار آن، متأثر از فرهنگ می‌باشد (بمانیان و امینی، ۱۳۹۶، ۷۴). به اعتقاد راپاپورت، شکل خانه با جهت دادن به فعالیت‌ها و چگونگی انجام آنها، بر شیوه زندگی تأثیرگذار است (راپاپورت، ۱۹۹۸ و ۲۰۰۵) از نظر او فعالیت‌ها دارای دو وجه بدیهی و پنهان است جنبه بدیهی مانند پخت‌وپز وجه ساده از فعالیت را دربرگرفته و جنبه پنهان؛ چگونگی و چرایی فعالیت، روش منحصر به فرد فرهنگی انجام فعالیت‌ها را در بر گرفته و در بین فرهنگ‌ها، متفاوت است برای مثال، آشپزی یک فعالیت جمعی یا خصوصی است، بنابراین، با تجزیه و تحلیل آن می‌توان شروع به درک چگونگی ارتباط مفاهیم گسترده‌تر سبک زندگی و ارزش‌ها، با درک فرم و شکل خانه نمود او فرم خانه را منبعث از مشارکت نیروهای فرهنگی دانسته و حریم خصوصی (نگرش به خلوت)، ساختار خانواده، موقعیت زن، روابط اجتماعی و برخی نیازهای اساسی را به عنوان عوامل اصلی تعیین‌کننده فرم خانه معرفی می‌نماید (ککورینا، ۲۰۰۶: ۳۰).

شهرسازی استعماری؛ شهرسازی مبتنی بر ایده مهندسی اجتماعی و در واقع به بیان هوگیل (۲۰۱۷) فرمی تاریخی از تولید فضا در راستای تأمین سلطه نیروهای استعماری، که با سازماندهی محیطی بعنوان بخشی از ماشین بهره‌برداری استعمار عمل می‌نمود. (زندیه، ۱۴۰۰: ۸)

سبک زندگی؛ بوردیو سبک زندگی را حاصل جمع عاداتواره‌ها و عمل‌های افراد می‌داند. عمده‌ترین شاخص‌های سنجش عبارتند از: سلیقه غذایی، ورزشی، توجه به ظاهر، نحوه پوشش و شیوه سخن گفتن. در این راستا بوردیو به تفصیل درباره سبک زندگی سه طبقه فرادست، متوسط و فرودست در کتاب تمایز سخن گفته است (موید حکمت، ۱۳۹۵: ۶۶).

به طور کلی می‌توان گفت خانه، بیان مادی سبک زندگی و سبک زندگی جوهره آن است (راپاپورت، ۱۳۹۳، ۸۴)، بنابراین با تغییر ساختار آن، می‌توان بر شیوه زیست و عادت واره‌های

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیع و الناز امیرزاده دانا) ۱۶۹

انسان تغییرات ژرفی ایجاد نمود. بنابراین به تغییر فرهنگی زیست از منظر تغییر ساختار خانه، می‌نگریم. در مجموع تحقیق از کلیدواژه‌های مرتبط با این چارچوب نظری برای تحلیل اسناد کمک خواهد گرفت.

۳. روش شناسی

به لحاظ روشی، مطالعه حاضر بعنوان مطالعه‌ای میان رشته‌ای با رویکرد کیفی و مبتنی بر مطالعه اسنادی مجموعه مقالات و کتب مرتبط است. تحلیل کیفی سند، نوعی تحلیل نظری یافته‌ها است که به کمک دستگاه نظری تخصصی علوم اجتماعی در اینجا میسر می‌شود. ریچی و لویس (Ritchie & Lewis) در توضیح تحلیل سند می‌نویسند: «تحلیل سند شامل مطالعه اسناد موجود چه با هدف درک واقعی محتوا و چه روشن ساختن معانی عمیق‌تری است که ممکن است با سبک و یا ظاهرشان آشکار شوند». در اینجا پلان‌های قابل دسترس سازه‌های مسکونی، در کنار گزارش‌های انتشار یافته از سکونتگاه‌های منطقه‌ای جنوب ایران مورد تحلیل قرار گرفت. تلاش شد کلیه منابع مجازی و کتابخانه‌ای تخصصی مرتبط و قابل دسترس مورد بررسی قرار گیرد.

۴. مروری بر زندگی اجتماعی و شهرنشینی در آبادان

پیدایش نفت شهر آبادان؛ توسعه زیرساختی

نفت شهرها با کشف و بهره‌برداری منابع انرژی، بنیان یافته و از منظر اجتماعی و اقتصادی به شکوفایی می‌رسند و در دوران حیات خود، مهد مدرنیته و بانی صدور نوگرایی و سبک زندگی تازه می‌شوند (بشارتی‌فر و دیگران، ۱۳۹۶: ۳). در حدود سال ۱۲۸۸ بعد از کشف منابع نفت در تپه‌های جنوب غربی ایران، شرکت نفت پارس و انگلیس (Anglo Persian Oil Company) در لندن ثبت شد و در اولین اقدام مکان آبادان، برای تجمع امکانات و ساخت تجهیزات مناسب پالایشگاه تعیین گردید (ویلسون، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۷). و به یکباره با سیل نیروی کار خارجی و ایرانی روبرو شد که در جستجوی موقعیت‌های شغلی دائمی مهاجرت کرده بودند. معتقدی و دیگران (۱۳۹۲) مدعی‌اند ناامنی‌های مکرر اقتصادی سیاسی و بروز قحطی‌ها در دوران استبداد صغیر در مهاجرت نیروی کار به این منطقه تاثیرگذار بوده است. «شرکت همزمان با تکمیل پالایشگاه، برای اسکان آن‌ها، ابتدا کمپ‌های کارگری، سپس منازل مسکونی

را با هدف نگه داشتن کارگران در محیط کار به منظور پیشبرد اهداف و مقاصد اقتصادی، احداث نمود.» (حبیبی نژاد، ۱۳۹۹: ۶۳). الگوی اولیه شهر به مرکزیت پالایشگاه، از کنار شط آغاز و ساختمان‌های اداری بین شط و پالایشگاه با مصالح وارداتی انگلیسی سامان یافتند. بریم در مزر جنوب غربی پالایشگاه برای اسکان کارمندان انگلیسی به صورت خانه‌های ویلایی ساخته شد و کارگران در منطقه کولی لاین در چادر یا در کلبه‌های گلین اسکان یافتند (ویلسون، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۷). ضرورت جداسازی محل اسکان و رعایت بهداشت محیط به جهت پیشگیری از بیماری‌های اپیدمیک مانند حصبه، وبا، مالاریا و طاعون نیز که تا ۱۹۳۰ خطری مهلک محسوب می‌شد در این تفکیک مهم بود.

به این ترتیب شهرک نفت آبادان مانند یک دهکده فنودالی اروپایی سازمان داده شد که در آن پالایشگاه مانند قصری بود که منطقه اشرافی را از محله کارگران و مردم عادی جدا می‌کرد. سیستم جاده‌ها، زمین‌های بایر و خطوط لوله طوری قرار گرفته بودند که ارتباط بین دو قسمت شهر را تقریباً غیرممکن می‌ساختند. (دورتینگ، ۱۳۸۴: ۲۰۲)

دورتینگ شهرک‌های نفت ایران و انگلیس را که زمانی الگویی برای تجدد و نوگرایی شهری بودند را به دلیل بازتولید تبعیض نوعی ضد الگو می‌داند. پنداشت او برای پژوهش ما حاوی نکات ذی‌قیمتی است: «به مدت طولانی کمپانی به این شهرها و شهرک‌ها به عنوان قلمروی خویش نگاه می‌کرد تا شهرهای صنعتی در دل سرزمین بومی (همان).

شرکت با درک ضرورت ارائه خدماتی نظیر امکانات درمانی، آموزشی و مسکن، برای کارکنان اروپایی خود، نقش دولت رفاهی و حاکم نماینده بریتانیا در مستعمره را ایفا می‌نمود و در ازای آن قوانین سختگیرانه‌ای بر کارکنان اعمال نمود. بنابراین نابرابری در منابع شرکت و در پادشاهای اروپاییان و غیراروپاییان به روشنی در فرم فضای شهری و مسکن و دیگر امکانات رفاهی مشهود بود (کارگر کوتیانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۹۲).

بعد از لغو یک طرفه قرارداد داریسی توسط رضا خان و اصلاح مفاد آن (۱۳۱۲)، شرکت ملزم به تامین مسکن کارگران ایرانی شد. ساختار خانه‌ها همانند الگوی شهر، یکسان نبود و الگوی منازل مسکونی شرکت نفتی آبادان، بر اساس درجه و رتبه‌ی شغلی کارکنان ساخته شده بود؛ این وضعیت بر شکاف طبقاتی در این اجتماع نوپا دلالت داشت. «وجود پالایشگاه و صنعت نفت، موجب چنان اختلاف طبقاتی در جامعه‌ی آبادان شده بود که مانند آن در دیگر شهرهای ایران به چشم نمی‌خورد» (فرمانفرمائی، ۱۳۸۳: ۱۱۳).

۵. آبادان؛ شهرنشینی و هویت اجتماعی فرهنگی

حفاری نفت در آبادان کارگران و متخصصان را از تمام مناطق ایران و کشورهای مختلف مانند بریتانیا، کبیر تا هند و آمریکا گردهم آورد و حضور در یک جامعه متنوع و متکثر جهانی، فرهنگ و معماری متنوعی را عرصه نمود (افشار، ۲۰۱۷). مهاجران با ورود به این نواحی و زندگی در آن، یک فرهنگ کاملاً متفاوت را بر ساختند. از یکسو فرهنگ جدید که عمیقاً مدرن و اقتدارگرایانه بود، و از سوی دیگر به خاطر تنوع و تکثر جمعیت و عوامل بازدارنده سنتی، مدرنیته‌ای مشروط ایجاد شد. در این فرهنگ ملغمه‌ای از چند ساختار قابل شناسایی است؛ انگلیسی‌ها، که نه تنها تلاشی برای آشنایی و شناسایی فرهنگ ایرانی نمی‌کردند، بلکه به دنبال کاربست الگویی از نظام فرهنگی خود بودند و کوشیدند در بین شهروندان این مناطق الگوی مصرف را تغییر داده و متوجه بازارهای خود نمایند تا جامعه‌ای شبه استعماری بسازند. در این سازوکار، افراد (بجز بومیان عرب منطقه) شدیداً تحت تأثیر فرهنگ غربی (انگلیسی‌ها) قرار می‌گرفتند؛ زیرا با آن‌ها سروکار داشتند و برای کنش متقابل روزانه مجبور به پیروی از هنجارهای فرهنگ مدرن بوده، و کارگران به تدریج آن را درونی کردند. اما از سویی، هر کدام از این افراد با زمینه فرهنگی متفاوتی وارد این فرهنگ شده و خواهان زندگی در نظام صنعتی با حفظ هویت قومی بودند. بنابراین این گروه دو نیروی متضاد را تجربه می‌نمودند که برآیند آن، ملغمه‌ای بود، که در هیچ کجای ایران هم‌تا نداشت (لهسایی زاده، ۱۳۸۳: ۳۲۶-۳۲۸).

۶. نظم اجتماعی مسلط بر زندگی زنان در مناطق نفت خیز جنوب

در آغاز فعالیت اکتشافی نفت، خطه جنوب قلمروی زندگی ایلات و عشایر بختیاری بود. دولت مرکزی در منطقه توان چندانی نداشت و قدرت از آن طوایف محلی بود. بنابراین شرکت به سرعت دریافت که برای پیشرفت کار باید حمایت روسای ایل و قبایل محلی را برای محافظت از منابع و کارکن شرکت در مقابل حملات احتمالی کوچ‌روها و تامین نیروی کار، داشته باشد. به نوشته اتابکی (۱۳۹۲) پایین‌ترین مرتبه در ساختار قدرت در ایلات بختیاری که در آن زمان بزرگترین ایل در جنوب غربی ایران بود، عمله و مشتمل بر تفنگچی، چوبکی، توبره‌کش و دست‌پتی می‌داند. عمله نیازهای لجستیکی ایل را برآورده و از مردمان ایل حفاظت می‌کرد. عمله؛ در حقیقت نخستین گروه از بختیاری‌ها بود که با کار کردن در سرچاه‌های نفت و حفاظت از اموال شرکت به عنوان نگهبان، به صنعت نوظهور نفت پیوست.

با فوران نفت، مساله استخدام گسترده نیروی کار، علاوه بر متخصصان و مهندسانی که از کشورهای اروپایی، آمریکایی و هندی که در مقام کارفرما و مدیران شرکت در رأس کار بودند، مطرح گردید. در اینباره ویلسون در کنار عمل‌جات ایل، به حضور کارگران ماهر و نیمه‌ماهر از هند و شماری نیز از بخش‌های دیگر ایران؛ بنادر خلیج فارس و نیز امپراتوری عثمانی اشاره می‌نماید. در سال‌های بعد و به تدریج ترکیب قومی نیروی کار به واسطه قرارداد داری و مقرون به صرفه بودن، به سود نیروهای کار ایرانی تغییر نمود. بنابراین اقشار فرودست بخش عظیمی از کارکنان رده ساده شرکت نفت را تشکیل می‌داند که مسکن آنان به تدریج و تا دهه‌های اول قرن موضوعیت یافته (اتابکی و دیگران: ۲۰۱۸). لذا تغییر فضای سکونت آن‌ها دستمایه این پژوهش است. برای شناسایی ابعاد این تغییر لازم است مروری بر شیوه‌های زندگی رایج در آن خطه داشت.

الف) شیوه زندگی عشایری و جایگاه زنان

در شیوه زیست کوچ‌نشینی مبتنی بر دامداری، سیاه‌چادر یکی از قدیمی‌ترین سکونت‌گاه‌های بشری نشانی از تعامل بشر با محیط پیرامونش، که در طی ادوار به تکامل رسیده و به عنوان خانه ایده‌آل و با قابلیت جابجایی برای زندگی کوچ‌نشینی مورد بهره قرار می‌گیرد. در سیاه‌چادرها با وجود فضای کم، تمامی فضاهای لازم برای سکونت تعریف شده و پاسخگو به نیاز و سبک زندگی عشایر بوده و ویژگی‌های خانه مطلوب را دارا می‌باشد (حساس، ۱۳۹۲: ۵). زنان نقش اصلی را در این سبک زندگی بر عهده دارند؛ تولید محصولات دامی، بافت وسایل اولیه زندگی مانند گلیم و خورجین، بافت سیاه‌چادر از موی بز و برپایی آن در قرارگاه و غیره همگی توسط زنان انجام می‌شود، و می‌توان آن‌ها را معمار زندگی کوچ‌نشینی دانست (دانایی‌نیا و ایل بیگی، ۱۳۹۶). خانه عشایر، دست‌ساخته‌هایی متشکل از چادرهایی است که سازه آن قابلیت جمع و برپایی مجدد را دارد. عوامل اقلیمی و زیست محیطی، عوامل فرهنگی، باورها و اعتقادات، امنیت، جایگاه زن و سبک زندگی کوچ‌نشینی بر معماری سیاه‌چادر تاثیرگذار است (ترکمنی و لفافچی، ۱۴۰۱: ۴۹). در چنین چادرها امنیت عامل اساسی است خانواده‌ها چادرهای خود را به گونه‌ای و برپا نموده که از هر سو به پیرامون خود مسلط باشند و در مواقع خطر بتوانند به یاری هم بشتابند. ساختار مسکن عشایر قابلیت تغییر در ابعاد چادرها را بر اساس تعداد افراد خانواده و همچنین قابلیت تغییر در ساختار فرم چادر در ییلاق و قشلاق را دارد. این‌گونه مسکن در کنار تحکیم روابط خویشاوندی، حریمیت را در داخل و

مردن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیعی و الناز امیرزاده دانا) ۱۷۳

خارج از فضای سکونت با در نظرگیری سلسله مراتب حضور انسان در نظر می‌گیرد. چنانکه چادر مطبخ به عنوان فضایی زنانه، عقب‌تر از چادر اصلی خانوار قرار می‌گیرد. پلان سیاه‌چادر در فصل زمستان مستطیل و براساس وضعیت اقتصادی، اجتماعی و جایگاه افراد در ابعاد، اندازه متفاوت است. در چادرهای بختیاری بیشتر سمت راست مختص پخت و پز، قرارگیری رختخواب‌ها، مشک‌های آب و سایر ادوات، وسایل و محل فعالیت زنان است، قسمت دیگر مختص مردان و به ویژه مهمانان است (رنجبر و محمودی، ۱۳۹۹: ۱۹).

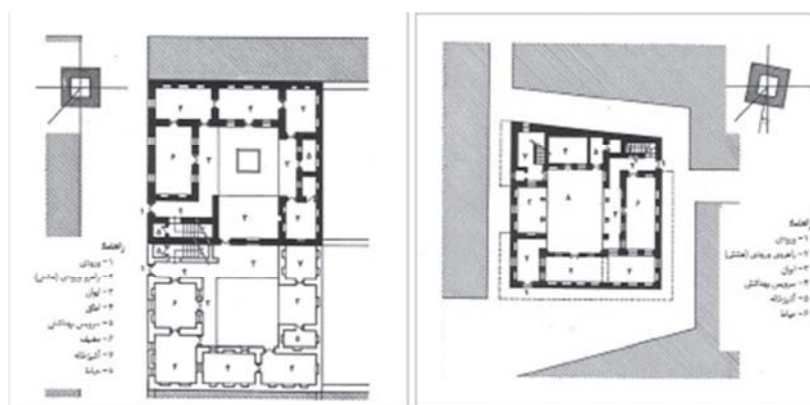
تصویر ۱. پلان سیاه چادر
(ترکمنی و لفافچی، ۱۴۰۰)

ب) شیوه زندگی سنتی و جایگاه زنان

ساختار جنسیتی مسلط در جامعه پیشامردن شهری، مصادف با اواخر قاجار و کشف نفت و حفاری‌های اولیه (۱۲۹۰ ه.ش)، بر حاشیه‌نشینی اجتماعی زنان استوار بود. بر خلاف جایگاه زنان در ایلات، زنان شهری روزگار خود را عمدتاً در عرصه خصوصی و با فضای تفکیک شده اندرونی - بیرونی بسته به میزان تمول و برخورداری خانواده می‌گذراندند. «مهمترین استراتژی برای حاشیه‌نشینی اجتماعی زنان، سیاست تفکیک جنسیتی شدید بین زنان و مردان بود که از خانواده تا سطح جامعه تسری می‌پذیرفت و حاصل آن خانه عرصه‌ای زنانه و جامعه حوزه‌ای مردانه تعریف می‌شد» (امیرزاده و ارمغان، ۱۴۰۲: ۶).

مطابق اسناد موجود بیشتر حضور افراد در طبقات کارگر شرکت نفت از شهرهای اطراف همچون خرمشهر و بوشهر بوده که در زمان ظهور نفت از رونق افتاده بودند (دریابندری، ۱۳۹۴). بنابراین در اینجا بافت خرمشهر به عنوان نمونه تطبیقی خانه سنتی مورد بررسی قرار می‌گیرد. پژوهش مسائلی (۱۳۹۰) سه گونه خانه در بافت سنتی خرمشهر را شناسایی کرده: اول خانه‌های گسترده که متعلق به تجار و طبقات مرفه اجتماعی است، دوم خانه‌های تک‌خانواری

یا مستقل که از یک حیاط مرکزی و اتاق‌های اندرونی و مضیف (بیرونی) در اطراف آن یا در طبقه بالا تشکیل شده که در آنها، تا حدودی حفظ محرمیت اولویت داشته و گونه سوم، حد واسط دو الگو پیشین که خانه‌های فامیلی نام گرفته است؛ شیوه زندگی این نوع خانه‌ها واسط بین خانه‌های گسترده و تک‌خانواری بوده و شامل دو یا چند خانه مستقل است، که به وسیله یک درب ارتباط مستقیم بین آنها برقرار می‌گردد (مسائلی، ۱۳۹۰: ۶۳-۶۴).

تصویر ۲. سمت راست پلان خانه مستقل و سمت چپ پلان خانه فامیلی در خرمشهر (مسائلی، ۱۳۹۰)

ساختار خانه‌های بافت قدیم خرمشهر از لحاظ کالبدی شامل، حیاط مرکزی که فضاهای زندگی، شامل مضیف، اتاق‌های چندعملکردی و ایوانهای عمیق و طولی، حول آن سامان یافته‌اند. بنابراین دارای نور کافی و دید مناسب به حیاط می‌باشند. ورودی، سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه به عنوان فضای خدماتی در محورهای کم نور و کنج حیاط قرار گرفته‌اند. در هر دو الگوی سکونتگاهی، تفکیک جنسیتی مبنای ساماندهی فضایی بوده است. بنابراین زنانی که از خاستگاه‌های بومی منطقه‌ای به همراه خانواده برای فعالیت‌های شغلی شوهر در صنعت نفت، عازم آبادان شده و در خانه‌های شرکت شهری اسکان یافتند، فضای سکونتگاه‌های کاملاً متمایزی را تجربه کردند. سکونتگاه‌های جدید هم به لحاظ مصالح ساختمانی و مواد اولیه و هم مهندسی فضا و به ویژه ابعاد، عرصه‌ی تجربه‌ای متفاوت را برای ساکنان و از جمله زنان که عمده وقت خود را در خانه سپری می‌کردند، داشته و بزعم پژوهشگران بر ذهنیت آنان و کرد و کارهایشان اثر گذاشته است. در فقدان روایت‌های دست اول مرتبط با این تغییرات، تنها می‌توان بر اساس مستندات موجود این تمایز ساماندهی فضا را

رصد، ویژگی‌های آن را برشمرده و درباره اثرات آن بر نظم جنسیتی گمانه‌زنی‌هایی داشت. این گمانه‌زنی‌ها مبتنی بر چیدمان نظام قشربندی در شرکت شهرها و میزان تحرک اجتماعی است که احتمالاً آنان تجربه کرده‌اند.

ج) نظام‌های اجتماعی بعد از ظهور شرکت شهرها

قشربندی اجتماعی: برخلاف جامعه ابتدایی و البته سستی که نقش‌ها انتسابی و روابط اجتماعی خانوادگی، قومی و محلی تعریف می‌شد و به زبان دورکیم؛ شکل در آن همبستگی مکانیکی بود، در جامعه نوپای در حال صنعتی شدن آبادان با تقسیم کار پیچیده و تخصصی شدن مشاغل تحت سازمان نوین «شرکت نفت ایران و انگلیس»، موقعیت شغلی و رتبه کارمندی عامل تعیین‌بخش معیشت و منزلت فرد و خانواده بود. تخصیص فضای مسکونی در امتداد نظام رتبه‌بندی مشاغل قابل تعریف بود و کارکرد داشت. موجب شد پایگاه اجتماعی اقتصادی مردان در مقام سرپرست خانواده و اعضای آن از جمله همسر، نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد. تخصیص واحد مسکونی شاخص رتبه شغلی و نیز منزلت اجتماعی فرد و خانواده اش محسوب می‌شد و می‌توانست با سخت‌کوشی و تابعیت، ارتقا یافته و یا تنزل بعنوان اقدامی تنبیهی بکار گرفته شود. همچنین آنان تأکید زیادی بر مجتمع‌سازی، شبیه‌سازی و تفاوت و تبعیض در معماری منازل مسکونی داشته و معتقد بودند؛ خانه‌های متفاوت و غیرهم شکل، کارکنان را به کار و تلاش بیشتری برای دستیابی به خانه‌های بزرگ تر و ا می داشت، که نتیجه آن سود بیشتر برای صاحبان نفت است.

دریابندری درباره نظم سلسله مراتبی حاصل از سازوکارهای شرکت نفت می‌آورد:

شرکت نفت در آبادان یک عامل مؤثر اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بود... شرکت نفت، جهات مثبت خیلی زیادی برای شهر و مردم آبادان داشت. خانه‌هایی که شرکت برای کارگران و کارمندان خودش ساخته بود، تکنیکال اسکول (مدرسه فنی)، کلاس‌های درس معلمان انگلیسی و سایر چیزهایی که شرکت نفت برای شهر ایجاد کرده بود، مزیت‌هایی برای آبادان و مردمش ایجاد کرده بود. البته فضای اجتماعی که شرکت نفت در آبادان ساخته بود، متأثر از ویژگی‌های جامعه‌ی انگلیسی، خیلی طبقاتی بود. (ممبینی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۱).

در سطح میانه علاوه بر ایجاد نهادهای خدماتی، آموزشی، نهاد خانواده‌های مستقر و در ارتباط با صنعت نیز تا اندازه زیادی دستخوش تغییر شد. این تا اندازه‌ای با آهنگ مدرن شدن اجتماعی ایران در مقیاس کلان، هم نوا بود. اما در شکل متمرکزش در زندگی شهرک‌نشینان

شرکت نفت بیش از پیش خود را در ساختار خانواده، عیان ساخت. خانواده سستی در مقابل خانواده هسته‌ای، دارای ساختاری گسترده بر مبنای شیوه تولید اقتصاد جامعه کشاورزی بود و زندگی چند نسل خانواده در کنار یکدیگر شکل می‌گرفت. «متناسب با این تغییر، واحدهای کوچک منفرد و جدا از هم جایگزین خانه‌های سستی بزرگ شد. در سیر این تغییرات در شرکت‌شهرها، در خانواده‌های طبقات فرودست، فعالیت‌های زنان منحصر به امور خانه بود، بیرون خانه عرصه‌ی فعالیت مردانه و مردان نقش اقتصادی را به تنهایی به دوش کشیدند (علم و لجم اروک مرادی، ۱۳۹۵: ۷۴). تقسیم کار جدید میان فعالیت زنان و مردان، نقش تازه‌ای برای زنان تعریف و با کاهش قدرت اقتصادی، آنان را در بسیاری از جهات محدود نمود (احسانی، ۱۳۷۸: ۲۷). البته با گذر زمان، بسیاری از دختران این طبقات تحصیل کرده و جذب شرکت نفت شده و در تداوم فرهنگ تازه، نقش اساسی بازی نمودند. اما در برهه مد نظر ما، نظم جنسیتی مسلط در ادامه نقش جنسیتی تعریف شده برای زنان و مردان و مبتنی بر تفکیک عرصه خصوصی از عمومی بود.

۷. خانه‌های شرکت شهر آبادان

بنگله یا منازل مدیران عالی رتبه انگلیسی: بنگله دارای عرصه‌ای بین ۵۰۰ تا ۴۰۰۰ مترمربع مساحت و دارای سطوح اشغال متفاوت است ساختار خانه کوشکی میان باغ است و خانه‌ها توسط پرچین از هم جدا شده‌اند با گذار از ورودی، ابتدا یک باغچه زیتنی ۳۰۰ تا ۴۰۰ مترمربعی و پشت بنا نیز به فاصله کمی (۳ الی ۵ متر)، محل اسکان خدمه و حیوانات خانگی قرار گرفته است.

منازل کارمندی: این منازل با متراژ این منازل بین ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ متر مربع در محله‌ی بوارده و طراح و معمار آن‌ها آرشیکت اسکاتلندی، جیمز مالیسن ویلسون (James Mollison Wilson) بود. این خانه‌ها اختصاص به کارمندان سطوح میانی و پایین (از گرید ۵ به پایین) داشت. ویلسون با سبک معماری التقاطی، از عناصر معماری ایرانی، استفاده وسیعی نموده و نیز تمام استانداردهای بریتانیایی را در معماری را بکار گرفته بود (مجله آرشیکت، ۱۳۲۶ ش چهارم: ۱۴۵). اما در واقع تنها ایرانی‌هایی که در بوارده زندگی می‌کردند، آن معدود افرادی بودند که اغلب در دانشگاه‌های انگلستان تحصیل کرده و سمت‌های مهمی در سلسله مراتب اداری شرکت نفت داشتند.

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیع و الناز امیرزاده دانا) ۱۷۷

این خانه‌ها دارای دو نما بوده و به صورت ردیفی کنارهم قرار داشت. منازل کارمندی بواره بین سه تا هفت اتاق داشته و هر خانه دارای سالن پذیرایی، اتاق ناهار خوری و یک آشپزخانه در حیاط بود. برخی از خانه‌های بزرگ یک آشپزخانه مختصر در داخل ساختمان اصلی به نام "پنتری" داشت (لهسایی زاده، ۱۳۸۵: ۵۴۲).

منازل کارگری: در زمان تأسیس پالایشگاه آبادان در ۱۲۹۱ش تا ۱۹۱۲م، شرکت نفت انگلیس و ایران برای اسکان کارگران شاغل تعهدی را پذیرفته بود. بنابراین آن‌ها در شرایط بسیار بدی قرار داشتند و تنها سرپناه آنان چادرها و کپری‌های برافراشته و خانه‌های چوبی و گلینی بود که در جنوب شرقی پالایشگاه، مثل سربازخانه ردیفی در محوطه کولی لاین، زندگی می‌کردند (کریسون، ۱۳۸۵: ۹۶). بعد از انعقاد قرارداد در سال ۱۳۱۲ش با تأکید بر ایرانی شدن نیروی کار و تصویب طرح عمومی، احداث منازل مسکونی برای کارگران ایرانی در دستور کار شرکت قرار گرفت که دو هدف را دنبال می‌کرد ۱- تولید انبوه، ارزان و بادوام مسکن، ۲- دخالت مستقیم در فضای زندگی خانوادگی؛ به منظور مدرنیزه کردن این نهاد بنیادی (احسانی، ۱۳۷۸: ۲۵).

محل‌های کارگری شرکت نفتی آبادان تا پیش از ملی شدن صنعت نفت شامل محل‌های بهمنشیر، بهار، فرح‌آباد، شاه‌آباد و پیروزآباد بود. سبک معماری منازل مسکونی این محل‌ها به شکل ردیفی با دیوارهای آجری بلند، حیاط‌های کوچک در خطی مستقیم و دیوار به دیوار ساخته شده بودند که به اعتقاد خاویر دوپلان‌هول (Javier Duplanelhol) کوششی بوده در تقلید از معماری تاریخی و سنتی منطقه که حریم خصوصی زندگی خانوادگی را طبق ارزش‌های اسلامی محصور می‌نماید. متوسط مساحت هر واحد ۱۲۰ متر مربع و تراکم واحدها ۳۱ تا ۳۶ واحد در هکتار بود (احسانی، ۱۳۹۸: ۵۹۱). در اصلی خانه‌ها مستقیم به خیابان‌های اصلی یا به کوچه‌های کوتاه، باریک باز می‌شد. منازل کارگری محله بهمنشیر، بهار، فرح‌آباد، پیروزآباد دو و سه اتاقی بودند، در این محله‌ها معمولاً خانه‌هایی که در ابتدا و انتهای هر ردیف یا سرنبش کوچه و خیابان قرار داشتند، چهار اتاقی بودند که به کارمندان دون پایه (گرید یک تا چهار) واگذار می‌شدند. در این محله‌ها خانه‌های یک خوابه بدون حیاط و باغچه مخصوص مجردین نیز وجود داشت (لهسایی زاده، ۱۳۸۵: ۵۴۱).

خانه‌های کارگران عموماً دارای حیاط مجزا و وسایل آسایش از قبیل چراغ برق، پنکه و لوله کشی آب و مجاری فاضلاب، حمام و دوش بودند. همچنین معماری این منازل بنا به مقتضیات

۱۷۸ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

جغرافیایی منطقه به شکل یک آشکوبه (یک طبقه) و بدون زیرزمین ساخته شده‌اند (مجله آرشیوتکت، ۱۳۲۶، ش چهارم، ۱۴۱).

تصویر ۳. خانه‌های کارگری آبادان
(آرشیوتکت، ۱۳۲۶)

۸. تحلیل یافته‌ها؛ کردوکارهای زنان بر حسب الگوی کالبدی خانه

در اینجا بر اساس الگوی کالبدی خانه‌ها در جامعه پیشامدرن و در حال صنعتی شدن آبادان و بر اساس نظم جنسیتی مسلط به تحلیل کردوکارهای زنان بپردازیم.

۱.۸ الگوی کالبدی سیاه چادر عشایر

خانه عشایر منعطف‌ترین ساختار در میان خانه‌های مورد بررسی را داراست و تقسیم‌بندی فضایی توسط عناصر نیمه ثابت مانند سکو یا مبلمان و عناصر نرم مانند الگوهای ذهنی و رفتاری، که در این جا سنت و آداب و رسوم است (ورمقانی، ۱۳۹۳)، ایجاد می‌شود. طبق این تعریف، بخش ورودی چادر متعلق به مردان و مهمانان و بخش‌های انتهایی متعلق به زنان است و واسط فضایی، فضای کودکان و فرزندان، قرار دارد. نقش اجتماعی زنان در زندگی کوچ‌رویی ایجاب می‌کند تا آنان، هم به امور داخلی و هم امور بیرونی؛ در ارتباط با معیشت خانواده، یعنی دامپروری و مجموعه کارهای مرتبط با آن بپردازند. زنان عشایر علاوه بر آشپزی، بچه‌داری و خانه‌داری، عهده‌دار فعالیت‌های اقتصادی مانند پرورش دام، ریسیدن پشم و تولید بافته‌هایی با نقوش زیبا، تولید صنایع دستی، تولید لبنیات، بافتن سیاه چادرها هستند.

زنانی که در ایل‌ها و طوایف عشایر و عرب زندگی می‌کردند نیز در دامداری نقشی پررنگ داشته و انواع فرش و منسوجات مورد نیاز خانواده به عهده‌ی آنها بود. در کنار همه اینها

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیع و الناز امیرزاده دانا) ۱۷۹

تهیه خوراک و پوشاک و نگهداری کودکان وظایفی بود که همیشه بر گرده زنان بود، از این رو خانه به عنوان محل کار زنان برای انجام امور آشپزی و تولید صنایع دستی و امور دیگر، یک واحد تولیدی محسوب می شد (معتقدی، ۱۳۹۶: ۱۳۴).

۲.۸ الگوی کالبدی خانه های سنتی خرمشهر

بافت قدیم محله های خرمشهر اغلب شامل الگوی خانه های مستقل است. در این خانه ها الگوی پلان، بر اساس حیاط مرکزی، و فضاها شامل اندرونی و مضیف (بیرونی) برگرد آن نظم یافته اند. در نمونه های یک طبقه، مضیف نزدیک ورودی و در نمونه های دو طبقه، مضیف در طبقه بالا قرار گرفته است (مسائلی، ۱۳۹۷: ۳۵). ورودی خانه همچون پلی است میان حریم خانه، خیابان و محله (کاتب، ۱۳۸۴: ۱۶۵) و مفصلی است که اتفاقی را رقم میزند، خروج از یک دنیا و ورود به دنیای دیگر (پاکزاد، ۱۳۸۴، ۲) بنابراین، طوری قرار گرفته که دیدی به درون خانه ندارد و از طریق راهرویی غیرمستقیم، دسترسی به درون خانه میسر می شود. بر اساس اصل سلسله مراتب این راهرو فضایی پوشیده است و دسترسی به فضاهای درون خانه را مهیا می نماید. البته این دسترسی نیز دید مستقیم را فراهم نکرده و ورود به حیاط به عنوان قلب خانه از کنجی میسر است که خانواده در آن فعالیت خاصی ندارند (معماریان، ۱۳۷۵: ۵۲-۵۷).

در الگوهای موجود خانه های خرمشهر، با وجود دسترسی حتی از چهارسو به خیابان، در طبقه اول هیچ پنجره ای به گذر باز نشده و نور و تهویه از حیاط مرکزی تامین می شود. در الگوی دارای دو طبقه، طبقه بالا (مضیف) توسط پنجره سراسری مشبک بیرون نشسته؛ ملقب به شناسیل، ارتباط به گذر، برای دستیابی به کوران هوا در عین حفظ حریمیت، تعریف شده است. حیاط به عنوان یک فضای باز در قلب خانه نمود؛ درونگرایی، حریمیت، امنیت و مرکزیت، وحدت دهنده ساختار خانه است و تمام فضاها رو به سوی آن دارند (بمانیان و امینی، ۱۳۹۶: ۱۲۸). دسترسی به فضاها از حیاط، بدون واسطه تعریف نشده بلکه فضای سرپوشیده ایوان، دورتادور حیاط به جز ضلع شمالی (زمستان نشین)؛ واسطه بین فضای باز و بسته است و سلسله مراتب فضای باز، فضای سرپوشیده و فضای بسته در عین برقراری کوران هوا و سایه اندازی برای فضاهای درونی، حریمیت فضاها را تعریف می نماید. (مسائلی، ۱۳۹۷: ۳۵). در این وضعیت و تابعیت از تفکیک جنسیتی فضا،

فعالیت زنان در اندرونی خانه و مردان در جامعه حضور داشتند و ملاقات های خانگی صرفاً با همجنسان میسر و تداخل حضور هر دو جنس، مذموم بود و هرچه تمکن مالی و

قدرت صاحبخانه بیشتر بود، بر این تفکیک بیشتر تاکید می‌شد (کیائی و دیگران، ۱۳۹۷: ۵۵).

۳.۸ الگوی کالبدی خانه‌های کارگری شرکت نفت

ساختار خانه‌های کارگری شرکت نفت از دو بخش مجزا تشکیل شده، حیاط به عنوان فضای باز، نقش حیاتی سازمان‌بخش خود را از دست داده، به عنصری مجزا در سمت جنوب خانه بدل و حوزه زندگی و فضای بسته، در قسمت شمال خانه تعریف شده‌است. یکی از شاخصه‌های اساسی معماری سستی ورود از قلمرو خیابان و فضای بیرون با طی سلسله مراتب (فضاهایی مانند هشتی و میاندر) به حریم خانه است. در خانه‌های شرکت نفت، این سلسله مراتب حذف و حضور به درون خانه، بدون حائل است. از سویی در یکی از الگوهای موجود، دسترسی مستقیم به درون خانه، با فضای سرسرا مرکزی یا راهرو، تعریف شده که در معماری گذشته سابقه ندارد و به تعبیر حبیبی (۱۳۹۹) محصول خیابان‌مدرن، و گشودگی خانه به آن است. با متمرکز شدن پلان خانه‌ها، نقش ساختاربخش حیاط با سرسرا و راهرو جایگزین شده و سلسله مراتب فضایی و محرمیت حاصل از آن، از بین رفته است (خطیب‌چاهدی، ۱۹۹۶).

از نظر تقسیمات درونی، دو الگو از دو پلان در دسترس، موجود است. در الگوی اول، حوزه ورودی در سمت جنوب حیاط بدون طی سلسله مراتبی به صورت مستقیم از خیابان، وارد حیاط می‌شود و حوزه زندگی در جبهه شمال قرار گرفته است. فضاهای زندگی، دسترسی خود را مستقیم از حیاط می‌گیرند و فقط از باب اقلیمی، سقف فضاها به سمت حیاط پیش‌روی نموده و سایبانی را ایجاد می‌نماید. بنابراین سلسله مراتب فضایی و محرمیت حاصل از آن، تعریف نشده است. فضای نشیمن که همواره در سابقه تاریخی خود با نام تالار، در بهترین جهت و مرکز فضا است به گوشه خانه رانده شده و حوزه خدماتی؛ در کنار فضای زندگی با دسترسی مستقیم به حیاط، تعریف شده است. در الگوی دوم، دو ورودی تعریف شده و ورودی اصلی، دسترسی به بنا را بدون طی سلسله مراتب، و مستقیم به هال مرکزی یا در نمونه های کوچک مقیاس راهرو، ممکن می‌نماید. در این الگو، تمام فضاهای زندگی بر گرد سرسرا مرکزی یا راهرو، نظم یافته‌اند. همچنین حوزه خدماتی، در حیاط قرار گرفته است و دسترسی به آن، از طریق اتاق و نشیمن فراهم آمده است. در این الگو نیز، سلسله مراتب فضایی برای تعریف محرمیت وجود ندارد و فضای نشیمن به واسطه ابعاد شاخص شده و در نمونه‌های کوچک مقیاس حذف و از جایگاه فضایی بهتری برخوردار نمی‌باشد. در هر دو الگو آشپزخانه،

در کنار فضاهای خدماتی تعریف شده و با وجود دریافت نور مناسب، نقش اساسی در ساختار خانه ندارد. درهر دو الگو، از خیابان یا کوچه مستقیم به حیاط یا درون بنا ورود نموده و درون را بدون طی سلسله مراتب درک می‌کنیم. قلمروی فضاها مخشوش و حریم در حد یک درب، تقلیل یافته و هیچگونه تشخیص و حریم فضایی مستقلی وجود ندارد. به دلیل عدم وجود حریم‌های فضایی میان بیرون و درون خانه، تمام فضاهای درون‌خانه به محض ورود در معرض دید و اشراف قرار دارند (حائری، ۱۳۸۷: ۱۶۵). گلزار یونسی (۱۴۰۲: ۳۱) بعلاوه نشان داده مشخصه دیگر خانه‌های کارگری در مقایسه با سایر واحدهای سازمانی فقدان انبار بوده و از شکل کلی خانه‌های ردیفی چسبیده بهم پیروی کرده است.

۴.۸ در خصوص فعالیت زنان در خانه‌های شرکت شهرها

باید گفت با استخدام انبوه مردان بومی و غیر بومی در تأسیسات نفتی، عده‌ای از مردان عشایر کوچ نشین یا روستایی با خانواده‌های خود به این مناطق مهاجرت و با احداث کپر یا آلونکی در اطراف و حومه مناطق مسکونی، در این مناطق ماندگار شده و به تدریج تبدیل به کارگران تمام وقت شرکت شدند. محیط کار مردان از کشتزارها و مزارع در روستا یا چراگاه‌ها و مراتع؛ متعلق به طوایف به کارگاه‌های نفتی، جاده‌های در دست احداث لازم برای صنعت نوپای نفت، عملیات حفاری، تأسیسات نفتی، حمل لوله‌ها و ابزار و ادوات مورد نیاز تغییر یافت و در ازای آن از دستمزد ثابت و امکان داشتن شغل تمام وقت برخوردار شدند. اما زنان که تا این زمان یا در روستا در کنار مردانشان در مزارع مشغول کشاورزی بودند، یا در عشیره خود به تولید محصولات دامی و نگهداری از احشام می‌پرداختند، با انتقال به شهرک‌های نفتی و سکونت در کپر‌ها و آلونک‌ها از خاندان و بستگان خود جدا شده و ناچار به زندگی در فضایی کوچک با امکاناتی کمتر از زندگی گذشته شدند. آنها با تغییر محل زندگی در واقع واحد تولیدی خود را نیز از دست دادند زیرا در مکان جدید امکان نگهداری و پرورش دام، ماکیان و تولید صنایع دستی چون فرش و منسوجات وجود نداشت. از سوی دیگر آزادی عمل و فعالیت‌های اجتماعی‌شان - که در اجرای مراسم آیینی و سستی توسط آنها و در میان فامیل تبلور می‌یافت - نیز با این جابجایی رنگ باخت. حالا مردان تنها نان‌آور خانه بودند و زنان که عهده‌دار نقش‌های مراقبتی تیمارداری و امور خانه بودند، بیکار محسوب شده و نقش پسینی در طراحی فضای داخلی یافتند. ویلسون در یادداشت‌هایش آورده: «در تمام ملاحظاتم در این

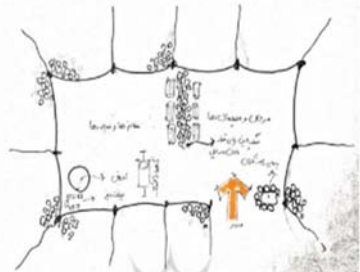
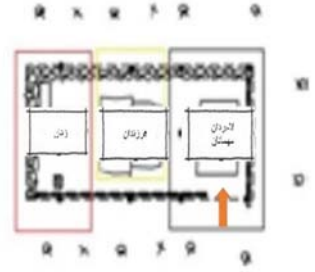
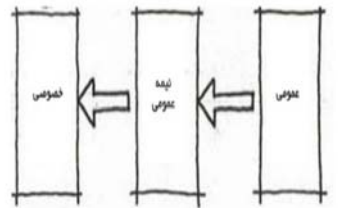
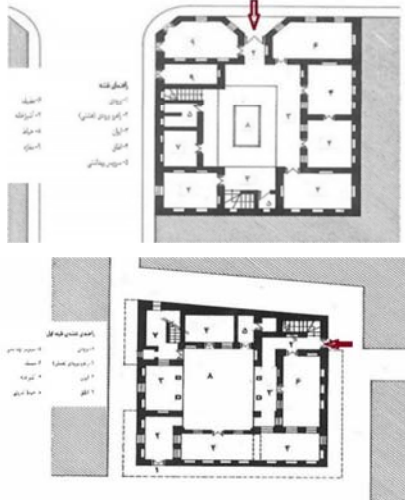
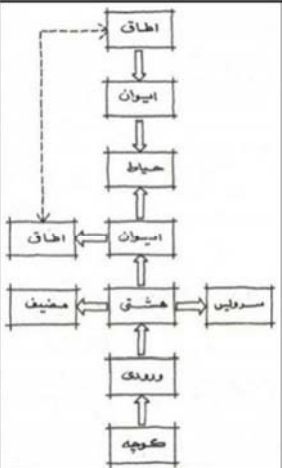
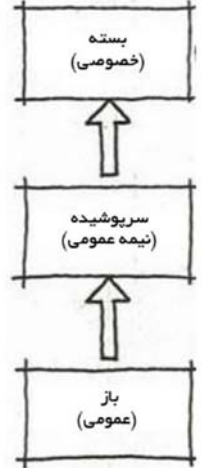
۱۸۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

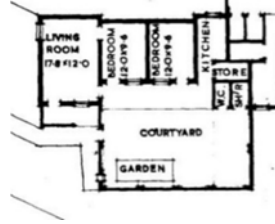
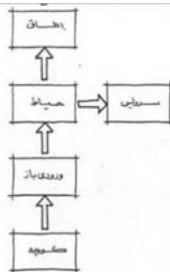
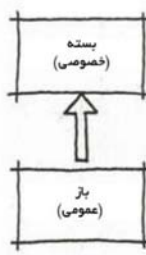
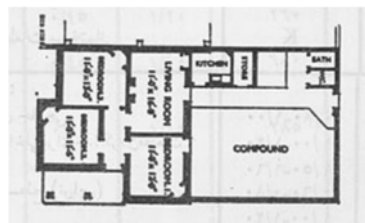
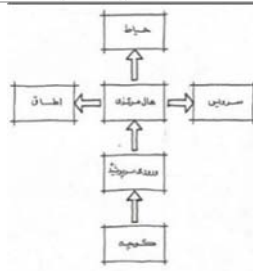
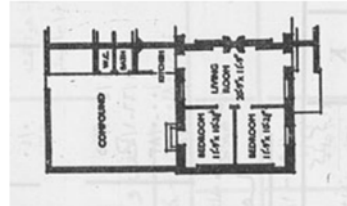
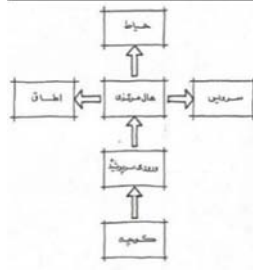
مورد، فرض کردم که سیستم پرده (حرم) متروک خواهد شد و خانه‌ها در منطقه جدید، مطابق با خانه‌های اروپایی با تغییراتی که شرایط اقلیمی تحمیل می‌کند طراحی می‌شوند».

۵.۸ تفاوت ساختارفضایی در سه الگوی خانه

تفاوت ساختارفضایی در سه الگوی خانه در جدول ذیل آمده است.

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیعی و الناز امیرزاده دانا) ۱۸۳

نوع مسکن	نمونه	سلسله مراتب فضایی	مرزبندی فضا
چادر (ترکمنی و لافانچی، ۱۴۰۱)			
خانه سستی (مسائل، ۱۳۹۳)			

نوع مسکن	نمونه	سلسله مراتب فضایی	مرزبندی فضا
نقشه خانه‌های کارگری آبادان (آرشیفت، ۱۳۲۶) خانه شرکت شهرنفت			
			
			

۹. بحث و نتیجه گیری

مطالعات مربوط به مدرن شدن جامعه ایران متعاقب کشف و بهره‌برداری از نفت، عموماً ناظر به سازمان مدرن مرتبط با آن انجام شده و مبتنی بر توسعه منطقه‌ای بر حسب نهادسازی، تقسیم کار و روابط رسمی ناشی از آن در پهلوی اول بوده است. در زمینه ریخت‌شناسی سکونتگاه‌ها نیز موضوع پلان‌های ساختمانی، شهرسازی و تمایز طبقاتی سازمان‌یافته مورد کاوش قرار گرفته است. حال آنکه این مطالعه با در نظر گرفتن نقش اجتماعی زنان، تحول ساختار خانواده و نظم جنسیتی حاکم می‌تواند تا اندازه زیادی ایده‌هایی درباره چالش‌های زنان طبقات فرودست اجتماعی، در جریان مدرن شدن ایران در پی داشته باشد. مشخصاً زنان طبقه کارگر که در ابتدای ورود به خطه آبادان کپرنشین بوده و از محرومیت‌های مختلفی رنج می‌بردند، خانه‌های سازمانی را مامنی یافتند که در آن از امنیت و رفاه نسبی برخوردار بودند. اما در عین حال بطور ناگفته و نانوشته‌ای مقهور نظمی شدند که از طریق شهرسازی با رویکرد استعمارگرانه حیات اجتماعی آنان و خانواده را سامان می‌داد. این نظم جدید همچنان آنان را بعنوان کنشگر عرصه خصوصی می‌شناخت اما با کوچک کردن ابعاد سکونتگاه، انقطاع آنان از طبیعت و نیز در غیبت روابط خویشاوندی گسسته شده ناشی از مهاجرت، تأثیرات عمیق روحی روانی را برایشان به دنبال داشت. حالا دید و بازدید اعضای خانواده عملاً و بر حسب مقیاس عرصه، در شکل گسترده خود ناممکن بود. لذا گردهمایی‌های جمعی در جریان این مدرن شدن سبک زندگی در مکان جدید میسر نبود و بالتبع زنان نقش کانونی‌شان را در گردهمایی اعضای خانواده از دست دادند. در خانه‌های کارگری فاقد نشیمن عملاً، گردهمایی‌های کوچک خانوادگی هم مقدور نبود و به زبان دیگر برای فرودستان شهری، استاندارد همنشینی خانوادگی متفاوتی نسبت به سایر اقشار اجتماعی انتظار می‌رفت. خانه در مقیاس کوچک و محدود خود، فرصت ابراز مهارت‌های همیشگی را از آنان گرفته و به همین نسبت نقش کانونی آنان در خانواده، معیشت خانوادگی و شبکه ارتباطی را متزلزل و مخدوش ساخته بود. مهمترین عنوان ارزشی نشأت گرفته از اقتدار سنتی در جامعه عشیره‌ای که به گیس سفیدی شناخته می‌شد، در اجتماع جدید و با همسایگانی از تبار و فرهنگ متفاوت بی‌معنا بود. لذا در مجموع، هویت و منزلت اجتماعی زنان طبقات فرودست بیش از پیش به جایگاه شغلی شوهرانشان وابسته شد.

با نگاهی جزئی‌تر می‌توان دریافت تغییرات کالبدی چگونه بر روابط دو جنس، تفکیک عرصه و در نتیجه منش و کردارهای جنسیتی تأثیر گذاشت. و این مهم در فقدان تجارب زیسته مدون و روایت زنانه از مواجهه با این تغییرات از نوآوری‌های این پژوهش محسوب می‌شود. در

حقیقت اتخاذ نگاه کالبدی به کمک داده‌های موجود تصویری از چگونگی تغییرات اجتماعی ناظر به نقش‌های اجتماعی زنان به ما می‌بخشد که در قوام نظم جنسیتی جدید ایران بسیار اثربخش است. بعد دیگر نوآوری پژوهشی توجه به زندگی زنان عادی است که در مقابل سبک زندگی زنان طبقات بالا و اشراف (آنچه در تاریخنگاری اجتماعی برجسته است)، بعنوان مبنای مطالعاتی زندگی شهری زنان سایر مناطق و ادوار در جریان شهرنشینی فزاینده و مدرن شدن ایران قابل ملاحظه است. در این خانه‌ها همانطور که مفصلاً بحث شد (مرتضی، ۱۳۸۷) حفظ حریمیت و سلسله مراتب فضایی مرسوم در خانه‌های شهری آن خطه از بین رفت. این درحالی بود که بطور تاریخی حفظ حرمت خانواده، دور کردن چشم اغیار و توجه به حریمیت، از اصول اساسی اعتقادی و فرهنگی خانه ایرانی بوده و سلسله مراتب و درونگرایی، اصولی بوده، در جهت دستیابی به حریم فضا، با کمک ابزارهای معمارانه همچون ماده مصالح شکل رنگ و نور محقق شده، ساختار فضایی خانه‌های سنتی، حکایت از حضور سه گونه فضای باز، بسته و پوشیده دارد (حائری، ۱۳۹۴). فضاها در حین حفظ استقلال، هیچ‌یک در خود مسدود نبوده و به نحوی از طریق بسط فضایی یا بصری و نوری با فضاهای مجاورشان ارتباط برقرار می‌کنند. الگوی ارتباط، معرف حریم فضا و مبین وجود سلسله مراتب فضایی در جهت نیل به درونگرایی است. فضای سرپوشیده همچون ایوان، هشتی و رواق، واسطه‌ای بین فضای باز و بسته است تا ضمن جلوگیری از تداخل فضاها، اتصال فضایی متناسب با شیوه زندگی برای ترکیب فضاها به وجود آورد. این حریم از ورودی خانه آغاز و سلسله مراتبی از فضای عمومی تا خصوصی را طی می‌نماید. نقشه سنتی یک خانه ایرانی شامل، حیاط و اتاق‌ها در دو یا چهارسو بود و هر اتاق به اعضای یک خانواده از خانواده گسترده اختصاص داشت که فضایی برای صرف غذا و استراحت بود. اتاق‌ها فضاهای اشتراکی با ساختار و مبلمان منعطف، برای برآوردن نیازهای زندگی بودند. تغییرات در ساختار خانه‌های شرکتی یکی از این تأثیرات است که بعدها به واسطه تبلیغات گسترده شرکت نفت در جامعه ایران، تسری یافت و الگویی برای مدرن شدن مهندسی اجتماعی فضا شد. نقشه خانه‌های شرکت نفت با الگوبرداری از سبک معماری مدرن بود و برخلاف اتاق‌های منعطف گذشته، هر فضا دارای استقلال و هویت مشخص با عملکرد خود شد و در جهت ترویج فرهنگ مصرفی غرب، مبلمان مخصوص به خود برایش تعریف شد اصطلاحاتی چون بالکن، تراس، اتاق خواب و غیره، حاصل این تحولات است (سروشیانی و دیگران، ۱۳۸۶). اینگونه فضای اتاق، انعطاف سابق خود را از دست داد و فقط محلی برای استراحت و خلوت ساکنان و فضای نشیمن، برای گذران زندگی

روزانه تبدیل شد و هر فعالیت به فضایی جداگانه در خانه تبدیل شدند که تداعی گر اهمیت یافتن فردیت انسان‌ها و به تبع آن، شخصی شدن فضاها بود.

از سوی دیگر مقیاس کوچک خانه‌های کارگری، غیبت انبار را توجیه می‌کرد. این مهم اما برای ساکنان به ویژه زنان که مدیریت امور خانه و خانواده را برعهده داشتند و از انبار و در شکل قدیمی ترش؛ پستو برای ذخیره و حفظ مازاد مواد غذایی و پوشاک بهره می بردند، چالش برانگیز بوده است. کمالینکه با تحرک طبقاتی کارکنان، شاهد اختصاص خانه‌هایی با تعداد بیشتر فضاهای مصرفی در پلان‌ها، افزایش فضای خدماتی هستیم. حیاط‌های داخلی بعنوان بخش فرحبخش خانه و در ارتباط با فضای باز در خانه‌های کارگری نسبت به خانه‌های کارمندی و روسا به مراتب کوچکتر است و این تاثیرات خود را بر روان زنان: ساکنان همیشگی خانه داشته است.

خانه‌های چسبیده بهم تداعی گر هم سطحی منزلت اجتماعی و پایگاه اقتصادی کارکنان بوده و آنان را در یک رده ذهنی و عینی حفظ می‌کرده و نیز فرصت تعامل نزدیک‌تر را برایشان در پی داشته است. این، بعنوان امری دو وجهی هم زمینه ارتباطات و همبستگی اجتماعی آنان را افزایش داده و از این رو با جایگزینی اقوام و بستگان با همسایگان برای زنان بی‌سواد در خانواده‌های مهاجر، علقه و روابط دوستی را به همراه داشته است. به همین نسبت تعاملات نزدیک و آگاهی از مآلوق روزمره در خانه‌های دیوار به دیوار احتمالا با خبرپراکنی و مداخله بعنوان آسیب‌های رایج این نوع همزیستی همراه بوده و در مواردی نتایج تالم برانگیزی در پی داشته است.

هرچند به تدریج شرکت نفت به طور غیر مستقیم، فرهنگ این جامعه‌ی جدید را با مهندسی اجتماعی برنامه‌ریزی و زنان جوان‌تر و فرزندان‌شان را ترغیب به سوادآموزی و تحصیل در مراکز آموزشی کرده و خصوصا امکان ارتقا برای زنان نسل بعد فراهم و بسیاری از آنها در ادوار بعد جذب شرکت شده، توانستند موقعیت و جایگاه خود را ارتقا دهند. اما نباید تعلیق و واماندگی نسلی از زنان فرودست، در جریان ازجاکنندگی از سکونتگاه‌های قبلی و بازجایگیری در وضعیت جدید، را نادیده گرفت. این تعلیق شاید ویژگی برجسته فرهنگ فرودستانی است که اعتراضات ۱۳۰۸ را نیز رقم زدند.^۱ در فقدان آمار روشن از تعداد کمی زنان این گروه و نیز سایر ویژگیهای زمینه، تنها می‌توان به حجم بسیار بیشتر تعداد خانه‌های کارگری در مقایسه با خانه‌های کارمندی و نیز بنگله‌ها بعنوان معیار تعداد ساکنان آنان اشاره کرد؛ گواهی بر اهمیت طبقه کارگر که روزبه روز شکل سازمان یافته‌تری به خود می‌گرفت.

نکته مهم آن است که در فقدان اهمیت جایگاه منزلتی زنان در سایه نظام پدرسالاری، آنان از سویی، خود را در محیطی جدید یافتند که حاوی ارزش‌ها و عناصر مدرن بود. اما اساساً آنان و ماهیت نقشی‌شان را نادیده می‌گرفت. به آموزه‌ها و ارزش‌هایی که مبتنی بر حرمت انسانی در مناسبات دو جنس بود، بها نمی‌داد و آنان را در سکونتگاه‌های شبیه به هم مبتنی بر رده شغلی شوهرانشان، در سازه‌هایی بدون حریم و حدفاصل، رها می‌ساخت. سلسله مراتب فضایی برای تعریف محرمیت رعایت نمی‌شد و با توجه به مقیاس بنا، در مجموع زنان آزادی عمل کمتری را تجربه می‌کردند.

لذا سکونتگاه جدید در کلیت خود ارزش‌هایی که زنان با آن جامعه‌پذیر شده بودند را به رسمیت نمی‌شناخت. این نادیده گرفتن ارزش‌های جامعه بومی در معماری و شهرسازی یادآور ایده شهرهای استعماری و مبتنی بر ایده مهندسی اجتماعی فضا است.

پی‌نوشت

۱. برای مطالعه بیشتر بنگرید به کرونین (بی تا)

کتاب‌نامه

- اتابکی، تورج (۱۳۹۲)، *دولت و فرودستان*، ترجمه آرش عزیزی، تهران، نشر ققنوس.
- احسانی، کاوه (۱۳۷۸)، «تجدد و مهندسی اجتماعی در شرکت شهرهای خوزستان: نگاهی به تجربه آبادان و مسجدسلیمان»، *فصلنامه گفتگو*، ش ۲۵، ص ۴۵-۹.
- احسانی، کاوه (۱۳۹۸)، *تاریخ اجتماعی کار در صنعت نفت ایران*، محیط مصنوع و شکل‌گیری طبقه کارگر صنعتی، تهران، نشر شیرازه.
- امیرزاده، الناز و مریم ارمغان (۱۴۰۰)، «بازنمایی فضای شهر و معماری در خاطرات زنان قاجار»، *پژوهش‌نامه زنان*، ش ۱۴، ص ۳، ص ۲۷-۳.
- باور، سیروس (۱۳۹۸)، *نفت، تمدن صنعتی و معماری*، چاپ اول، تهران، هنر معماری قرن.
- برزگر، مریم (۱۳۹۹)، «انعطاف‌پذیری مسکن عشایر عامل پایداری معماری کوچ»، *مطالعات هنر اسلامی*، ش ۴۰، ص ۹۰-۷۲.
- بشارتی‌فر، صادق، اسماعیل قادری، و زهرا پیشگاهی‌فرد (۱۳۹۶): «تبیین تأثیرات صنعت نفت بر ساختار فضایی شهر (مطالعه موردی: شهرآبادان)»، *پژوهشهای جغرافیای انسانی*، دوره ۴۹، ش ۳، ص ۶۵۷-۶۷۳.
- بمانیان، محمدرضا و معصومه امینی (۱۳۹۶)، *معماری اجتماعی خانه ایرانی*، تهران، نشر اول و آخر.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶)، *مقالاتی در باب مفاهیم معماری و طراحی شهری*، کتاب دوم، تهران، شهیدی.

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیع و الناز امیرزاده دانا) ۱۸۹

ترکمنی، صائمه و مینو لفافچی (۱۴۰۰)، «تبیین سازوکارهای شاخص‌های پایداری در معماری کوچ (مطالعه موردی: کوچ‌نشینان بختیاری ایران)»، مجله رف، سال اول، ش ۳، ص ۴۱-۶۲.
حائری مازندرانی، محمدرضا (۱۳۸۷)، خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر، تهران، انتشارات مرکز.

حبیبی نژاد، رضا (۱۳۹۹)، «فرآیند شکل‌گیری ساختار نیروهای ایرانی و فراملیتی شاغل در شرکت نفت انگلیس و ایران در مناطق نفت‌خیز خوزستان (از پیدایش نفت تا نهضت ملی شدن صنعت نفت)» (۱۳۳۰ - ۱۲۸۷)، ش ۱۹۵۱-۱۹۰۸م، مطالعات تاریخی جهان اسلام، ش ۱۵، ص ۲۶۵-۲۸۱.
حبیبی نژاد، رضا، علی بحرانی پور، و هایدی خمسه (۱۴۰۱)، «نقش شرکت نفت انگلیس و ایران در شکل‌گیری ساختار فضای شهری شرکت شهر آبادان»، مطالعات تاریخی جهان اسلام، ش ۲۲، ص ۲۲۰-۲۴۳.

حساس، نجمه (۱۳۹۵)، «از خانه تا سیاه‌خانه جایگاه معماری در سیاه‌چادر کوچ‌نشینان»، شباک، ش ۲(۴) و ۵ (پیاپی ۱۱ و ۱۲)، ص ۱۰۱-۱۱۰.

دانایی نیا، احمد، و فرانک ایل بیگیپور (۱۳۹۶)، «ویژگی‌های منظر فرهنگی عشایر بختیاری و تاثیر آن در ساختار معماری کوچ‌نشینان»، باغ‌نظر، ش ۱۴(۵۷)، ص ۶۳-۷۴.

دریابندری، نجف (۱۳۹۴)، سالهای جوانی و سیاست، در مصاحبه‌ای با حسین میرزایی، مجله آبادان نامه.
دورتینگ، پولین لاوین و بشیر یاقمورلی (۱۳۸۲)، «شهرک‌های شرکت نفت ایران و انگلیس در خوزستان (مطالعه‌ای درباره تاریخ شهرک‌نشینان)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی ۱۳۸۲، ش ۱۵، ص ۱۹۹-۲۰۶.
رستم‌پور، کاوه (۱۳۹۵)، تبیین نقش تعامل مسکن و ویژگی‌های منطقه‌ای در هویت‌بخشی معماری مسکونی، نمونه موردی: مسکن مناطق نفت‌خیز. رساله دکتری، دانشگاه تهران.

رنجبر، ناصر و مهنوش محمودی (۱۳۹۹)، «ریخت‌شناسی سیاه‌چادر در عشایر جنوب غرب ایران (مطالعه موردی: عشایر جنوب استان ایلام و شمال استان خوزستان)»، مجله هنر و تمدن شرق، دوره ۸، ش ۲۷، ص ۱۵-۲۶.

روحی، ترانه (۱۳۹۵): «سیاه‌چادر؛ معماری عشایر کوچ‌نشین»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۴۵، ص ۳۳-۹.

زندیه، مهدی، حسن حکمت، و امین مقصودی (۱۴۰۰)، «مفهوم شهرسازی استعماری در ایران نمونه موردی: آبادان در دوره استعمار نفتی بریتانیا»، مجله باغ نظر، دوره ۱۸، ش ۹۸، ص ۵-۲۰.

علم، محمدرضا و عصمت بابادی (۱۳۹۴)، «تأثیر اقدامات شرکت نفت ایران و انگلیس در ساختار اقتصادی، عمرانی و فرهنگی اهواز»، فصل‌نامه گنجینه اسناد (۲۸-۵۱)، ش ۹۷ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فرید، یدالله (۱۳۹۱): جغرافیا و شهرنشینی، چاپ نهم، تهران: انتشارات دانشگاه تبریز.

۱۹۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- کارگر کوتیایی، رضا، علیرضا ابطحی، و فیض‌اله بوشاسب گوشه (۱۳۹۶)، «بررسی نقش صنعت نفت بر ساختار اجتماعی (مورد مطالعه: آبادان ۱۳۱۲-۱۲۸۹ش)»، علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، ش دوم پیاپی (۳۷)، ۲۸۳-۳۱۲.
- کرونین، استفانی (بی‌تا)، اعتصاب ۱۳۰۸ پالایشگاه آبادان، ترجمه عرفان آقائی، نقد اقتصاد سیاسی، <https://pecritique.com>
- کریسون، مارک (۱۳۸۵)، «آبادان: شهرسازی و معماری تحت مدیریت شرکت نفت ایران و انگلیس»، ترجمه فرزین فردانش، گلستان هنر، ش ۶، ص ۹۵ تا ۱۰۷.
- کسائی، احمد (۱۳۸۶)، مروری بر تاریخچه معماری و عملیات ساختمانی مناطق نفت‌خیز جنوب، بی‌جا: روابط عمومی شرکت ملی مناطق نفت‌خیز جنوب.
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی آبادان، چاپ دوم، تهران: کیان مهر.
- مجله آرشینکت (۱۳۲۶)، آبادان از نظر ساختمان و شهرسازی، ش ۴، ۱۴۱-۱۴۵.
- مجله آرشینکت (۱۳۲۶)، کارهای ساختمانی شرکت نفت، ش ۵، ۱۸۷-۱۸۸.
- مسائلی، صدیقه (۱۳۹۰)، «مسکن خرمشهر از الگوی بومی تا ضوابط طراحی»، مجله هنرهای زیبا، دوره ۳، ش: ۴۵، ۶۳-۷۶.
- مسائلی، صدیقه (۱۳۹۷)، خانه های بومی خرمشهر، تهران: انتشارات: دانشگاه تهران.
- معتقدی، ربابه (۱۳۹۶)، تاثیر صنعت نفت بر تحولات اجتماعی مناطق نفت‌خیز جنوب، تهران: نشر وزارت نفت.
- معتقدی، ربابه، محمدمیر شیخ‌نوری، و تورج اتابکی (۱۳۹۲)، «صنعت نفت و تحول جمعیتی و شغلی در مناطق نفت‌خیز جنوب ایران»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، س سوم، ش ۲، ۱۳۷-۱۲۱.
- معتقدی، فاطمه، ویدا تقوایی، و محمدابراهیم مظهری (۱۴۰۰)، «تاثیر تفاوت‌های کالبدی خانه سستی و خانه شرکتی آبادان بر سبک زندگی ساکنان (مطالعه موردی: خانه‌های سستی و شرکتی آبادان در سالهای ۱۲۹۰ تا ۱۳۵۷ شمسی)»، هویت شهر، ش ۱۵ (۴۸)، ۷۹-۹۲.
- ممبئی، ایمان، عبدالحسین کلاتری، و سیدمحمدعلی توکل کوثری (۱۳۹۹)، «شرکت شهرهای نفتی و روایت توسعه و تضاد (مطالعه تجربه آبادان)»، توسعه اجتماعی، ش ۱۵ (پیاپی ۵۷)، ۴۰-۱.
- موید حکمت، ناهید (۱۳۹۵)، سرمایه فرهنگی، درآمدی بر رویکرد نظری و روش‌شناسی بوردیو، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ورمقانی، حسنا (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل مؤثر بر طراحی مسکن عشایر ایل قشقایی»، نگرشهای نو در جغرافیای انسانی، ش ۲۵، ۲۱۷-۲۳۶.

مدرن شدن فضای کالبدی و تغییر سبک ... (سمیه سادات شفیعی و الناز امیرزاده دانا) ۱۹۱

یونسی، گلزار، مریم ارمغان، و محمدجواد تقفی (۱۳۹۹)، «تحلیل ساختار کالبدی-فضایی خانه های طبقات اجتماعی شرکت شهر نفتی آبادان در دوران رونق صنعت نفت، با روش نحو فضا»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۱۰ (۳۹)، ۶۹-۸۰.

Atabaki, Touraj. Bini, Elisabetta. & Ehsani, Kaveh. (2018) Working for Oil: Comparative Social Histories of Labor in the Global Oil Industry, Springer International Publishing AG; Softcover reprint of the original 1st ed. 2018 edition (4 June 2019).

Hein, Carola & Sedighi, Mohamad (2017), Iran's Global Petroleumscape: The Role of Oil in Shaping Khuzestan and Tehran n, Architectural Theory Review, 21:3, 349-374, DOI: 10.1080/13264826.2018.1379110

Karimi, Parham & Afshar, Hamid (2017), Abadan: A Case Study in Pseudo Colonial Architecture Iranology Foundation, Research Department of Art and Architecture.